

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Ayrı Basım

sayı: 32, 1984

60355

: 96347

Aksaray Mehmed Efendi Medresesi, Belediye Sarayı
Ması Hoşkadem Sokak Saraçhane/İSTANBUL
Buluşma Adresi: P.K. 94 Aksaray/İSTANBUL

Tel: 520 53 63

ÇEKÜL KÜTÜPHANESİ

DEMİRBAŞ NO. 060355

SINIFLAMA NO. 184424

BAGIŞCI 06347

BAĞIŞCI

GELİŞ TARİHİ 10/1/2011

BATI ANADOLU TÜRK HALICILIĞININ 19. YÜZYILDAKİ DURUMU ÜZERİNE

Yrd. Doç. Dr. Zeki SÖNMEZ *

Türk halı sanatının tarihi içinde 19. Yüzyıldaki bazı gelişmelerin önemli yeri vardır. Aslında Türk halıcılığında 19. Yüzyılı —özellikle Batı Anadolu bölgesi için— sanat yönünden olumsuz, ticari yönden ise olumlu sayılan gelişmelerin cereyan ettiği bir dönem olarak kabul etmek gerekir. Olumsuz diye kabul ettiğimiz birinci gelişme, Türk halıcılığının otantik karakterinde yer yer daha önceden başlamış olmasına rağmen 19. Yüzyıla kadar sınırlı kalan bazı bozulmaların, bu yüzyılda genel bünyeyi tahrip edecek ölçüde yaygınlık kazanmasıdır. Batılı bazı iş çevrelerinin Türk halılarına sanat eseri olmaktan çok, kısa sürede iyi gelir temin eden bir ticari meta gözüyle bakmaları ve müdahaleleri, Türk halı sanatını norijinal karakterinde :

- a — Motiflerin ve modellerin bozulması,
- b — Daha önceleri tabii boyalarla elde edilen klasik renk slakasının bozulması,
- c — Kalite esası ve standardının bozulması,
- d — Hammaddenin standardının bozulması,

gibi olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Olumlu diye kabul ettiğimiz ikinci gelişme ise daha önceki yüzyıllarda, sınırlı özel siparişler dışında, kapalı bir ekonomik çerçevenin içine hapsolan halı ticaretinin Avrupalı tüccar ve şirket-

* M. Sinan Üni. Fen - Edb. Fak. Arke. ve San. Tar. Böl.

ler eliyle dış dünyaya açılması ve ülkeye önemli gelir sağlayan bir sektöre dönüşmesidir.

Bu bildirin in çerçevesi içinde özellikle ikinci gelişme ele alınarak 19. Yüzyılın ortalarından itibaren, kapitülasyonların sağladığı imkânlardan da yararlanan, Avrupalı halı tüccarlarının ve kurdukları şirketlerin Batı Anadolu Türk halıcılığı üzerindeki etkileri incelenmeye çalışılmıştır.

Bilindiği gibi 19. Yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu ile Batı dünyası arasındaki ilişkilerin en fazla geliştiği dönem olarak kabul edilir. Osmanlı İmparatorluğu açısından ilişkilerin geliştirilmesi; başta bilim ve teknoloji olmak üzere, birçok sahada hızla yükselen Batı dünyasına açılma, onların kalkınma metotlarından yararlanma isteğinin bir sonucudur. Batılılar ise eski gücünden çok şey kaybeden Osmanlı İmparatorluğu ile çok yönlü yeni ilişkiler kurarken, bu ilişkilerde kısa ve uzun vadeli siyasi yatırımları kadar ticari yatırımlarını da ön planda tutmuşlardır. Ticari politikalarının temel prensibi, Osmanlı İmparatorluğunun geniş toprakları üzerinde bulunan ve o güne kadar yeterince değerlendirilmeyen zengin hammadde kaynakları ile âtil iş gücü potansiyelini harekete geçirmeyi hedef almıştır. 19. Yüzyılın ikinci yarısına kadar daha çok kendi içine kapalı bir ekonomik yapıyı sürdürmeye çalışan Osmanlı İmparatorluğu, bu tarihten sonra tedrici olarak Batılı iş çevreleri ve şirketler aracılığıyla, dışa açılan yeni bir ticari sisteme ve bunun gerektirdiği üretim teknolojisine geçme safhasına gelmiştir.

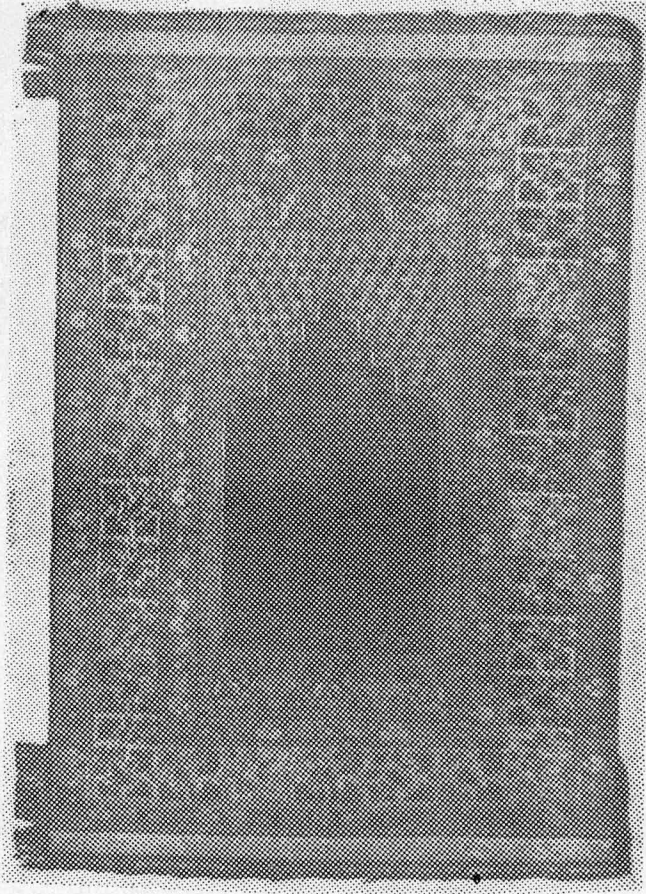
Bu safhada, üretimi ihracata yöneltilecek mallar arasında, geleneksel Türk halılarının da önemli bir ticari meta olarak değerlendirilebileceği tesbit edilmiştir. Çok geniş bir coğrafi sahada imal edilme şansına sahip olan Türk halıları, gerçekte bu işin üretim organizasyonunu ve dış ticaretini yapmayı üstlenecek kişi ve kuruluşlara çok büyük kârlar vaadediyordu. Özellikle imalatının evlerde ve kadınlarla çocuklar gibi âtil kalmış bir iş gücü potansiyeliyle yapılabilir olması, üreticiliğini üstlenen kesime olduğu kadar, bu kesimin ücretlerini her zaman is-

tediği seviyede tutabilecek imalatçı tüccara da belirli bir ticari avantaj sağlıyordu. Bu avantaja ucuz ve bol ham madde temin imkânları da eklendiğinde, işin ticari şansının daha çok artacağı açıktı.

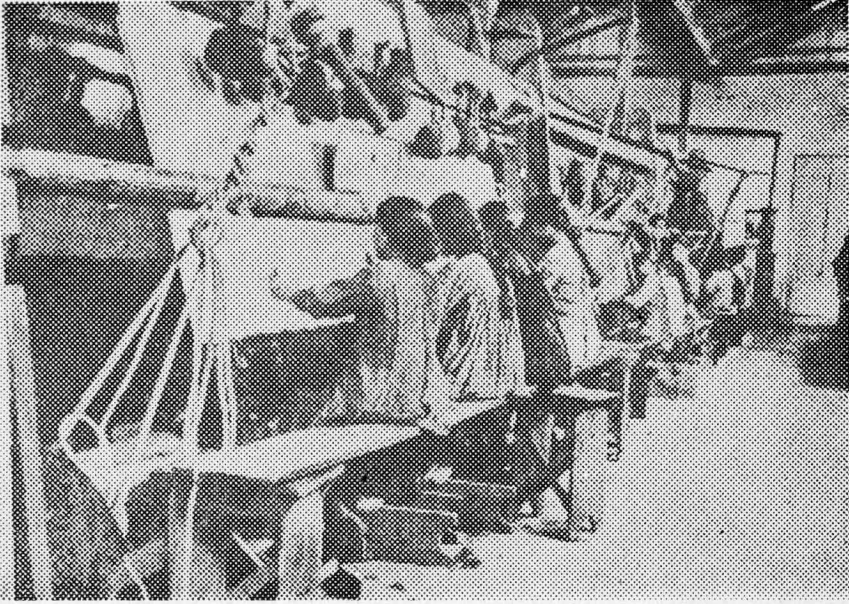
Gerçekte Türk halılarının 14. Yüzyıldan beri Avrupa'ya ihraç edildiği bilinmektedir. İhracat, Avrupalıların giderek artan halı merakı yüzünden, daha sonraki yüzyıllarda tedricen artmıştır. Başta İngiltere olmak üzere Hollanda, İtalya, Almanya, Avusturya, İspanya, Portekiz ve daha geç tarihlerde Amerika'ya ihraç edilen Türk halıları, özellikle Batı Anadolu bölgesi halıları, başlangıçta yalnızca ölçüleri yönünden alıcının istediğine göre imal edilirken, giderek bu istekler renk ve motif gibi temel özellikleri de içine almaya başlamıştır. Bu tür sipariş ve isteklerin 18. Yüzyıl ve bilhassa 19. Yüzyılın ilk yarısına ait halılarda ortaya koyduğu tahribatı mevcut çeşitli örnekler üzerinde tesbit etmek mümkündür. Yalnız dış piyasa için değil, 18. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Sarayı'nın isteği ile, bazı İstanbul camileri için Batı Anadolu bölgesinde dokutturulan halılarda da bu durum açıkça görülmektedir. Ayrıca 19. Yüzyılın ilk yarısına ait tarihi belgeler arasında, başta Uşak olmak üzere, halılarının kalitesinde düşüş görülen Batı Anadolu merkezlerinde bazı tedbirler alınması yolunda emirler mevcuttur. Ancak giderek ihraç yüzdesi artan ve Batıda artık saray, kilise ve malikânelerden sonra orta gelirli ailelerin evlerine de girmeye başlayan Batı Anadolu halılarında alınması öngörülen tedbirlerin sonuç verdiğini söylemek güçtür.

19. Yüzyılın ortalarına kadar Avrupalıların halı istekleri, Batı Anadolu bölgesindeki halıcılık merkezlerinde ev tezgâhlarına iş yaptıran belirli sayıdaki müslüman Osmanlı tüccarı vasıtasıyla sağlanıyordu. Bu arada asıl ağırlıklarını 19. Yüzyılın sonu ile 20. Yüzyılın başında koyacak olan bazı yabancı halı ticarethaneleri (P. De Andrea 1836, Habif ve Polako 1840, T. A. Spartalı 1842 gibi) kuruluşlarını 19. Yüzyılın ilk yarısına ait muhtelif tarihler olarak gösterirlerse de, halı ticaretindeki gerçek ağırlığın Osmanlı tüccarlarında olduğu kesindir. Ancak 1864 yılın-

dan sonra Avrupalı halı tüccarlarının ve oldukça önemli sermayeler bağlayarak kurdukları halıcılık şirketlerinin bu işe atıldıkları görülür. Bilinen ilk geniş çerçeveli faaliyetler 1864 yılında P. De Andrea, Habif ve Polako, T. A. Spartalı adlı üç İngiliz halı ticarethanesinin, iplik ve model vererek, Uşak ve çevresinde halı dokutmalarıyla başlamıştır. Bu tarihten sonra Batı Anadolu'da dokunarak Avrupa'ya ihraç edilen halıların bütüne yakını İngiliz tüccar ve şirketleri eliyle gerçekleştirilmiştir.

Belli bir tarihten sonra ortaya çıkan bu durum hiç şüphesiz tesadüf değildir. Çünkü o günlerin politikada ol-

duğu kadar demiryolu yapımında da en etkili devleti sayılan İngiltere, Batı Anadolu bölgesinin ilk demiryolu imtiyazını 23 Eylül 1856'da almış ve İzmir - Aydın hattının inşaatını tamamlamak üzeredir. Bilindiği gibi bu hattın açılışına kadar Batı Anadolu'da tarım ve hayvancılık mahsullerinin üretim sahalarından tüketim sahalarına taşınması deve kervanlarıyla yapılmaktaydı. Yapımına 28 Eylül 1857'de başlanan ve esas hattın ilk bölümüne tekabül eden 130 km. uzunluğundaki İzmir - Aydın arası 7 Haziran 1866'da tamamlanan bu hat, İngilizler tarafından Osmanlı İmparatorluğunun tarım mahsülleri yönünden en verimli bölgesindeki potansiyeli harekete geçiren, ticari amaçlı bir demiryolu olarak ele alınmıştır. Şube hatlarıyla birlikte toplam uzunluğu 515,3 kilometreyi bulacak olan ve taşıma maliyetlerini % 76 oranında azaltan Batı Anadolu demiryolu ağının daha ilk bölümü inşa edilirken, içinde halıcılığın da bulunduğu ticari hayat canlanmaya başlamıştır (demiryolunun şube hatlarıyla beraber tamamlanma tarihi 1890'dır.). Bu durumu ünlü İngiliz sigortacılık şirketi «London Sun Insurance Company»nin 1863 yılında, kredi veren müesseseler olarak «Ottoman Bank»in

ve «Ottoman Financial Association»un 1864 yılında İzmir'de şube açmaları açıkça göstermektedir. Ayrıca İzmir limanındaki rıhtımın ve şehrin Avrupa'yla telgraf haberleşmesinin de bu dönemde başladığını belirtmek yerinde olacaktır.

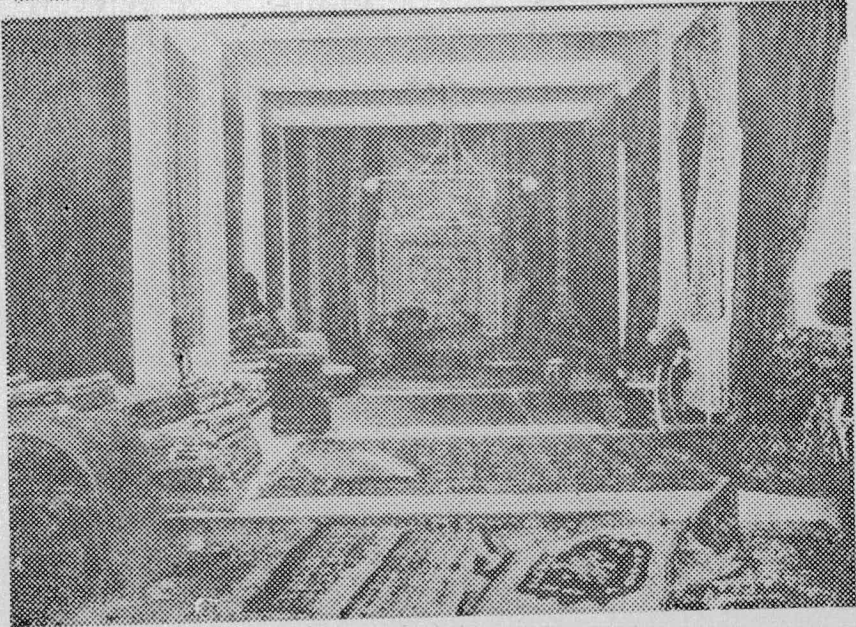
19. Yüzyılın son çeyreğine girilirken Batı Anadolu'nun bütüne yakın halı imalatı ve ihracatı P. De Andrea Co., G. P. ve J. Baker, Habif ve Polako, Sydney La Fontaine, T. A. Spartalı Co., Sykes Co. adlı altı İngiliz ticarethanesinin hakimiyeti altındaydı. Adı geçen halı ticarethaneleri yalnızca halı dokutmak ve ihraç etmekle kalmıyor, yünlerin alınması, iplik eğirme, boyama gibi halıcılığın dokumadan önceki temel faaliyetlerini de organize ediyorlardı. Yılın belli aylarında bölgeye dağılan ve yüzde ile çalıştıkları anlaşılan Osmanlı tebaası gayrimüslim komisyoncular, ticarethaneler adına yün alıyor, toplanan yünler evlere veya iplik atelyelerine verilerek eğriliyor, daha sonra da boyanmak üzere yine evlere ya da çoğunluğu İzmir'de bulunan boyama atelyelerine dağıtılıyordu. Bu arada boyama işinde tabii boyaların yerini alan Anilin boyaların da yine adı geçen ticarethaneler tarafından Avrupa'dan ithal edilerek bölge halkına ve boya atelyelerine satıldığını belirtmek yerinde olacaktır. İşin daha sonraki safhasında ise boyanmış iplikler yine komisyoncular aracılığıyla, halı dokunmak üzere, bölge halkına dağıtılıyordu. Boyanmış ipliklerin üreticilere dağıtım sırasında dokunacak halıların ölçülerinden başka renk ve desen özellikleri de siparişte belirtiliyordu. Özellikle 1890 yılından itibaren siparişi veren tüccarlar, halıların büyük çoğunluğuna geleneksel desen ve renkler yerine Avrupa kaynaklı motifler ve bu motiflere uygun renkler tatbik ettirmişlerdir. Bu durum Avrupa'da «İzmir Halıları» olarak adlandırılan Batı Anadolu halılarının ticarî şansını çok arttırmış, imalatçıyı ve tüccarı tatmin etmiş olmasına rağmen, geleneksel renk ve motiflerin, ayrıca bölgeye mahsus özel nitelikli halı tiplerinin orijinal karakterlerini kaybetmelerine sebep olmuştur. Olayı ticarî yönden değil de sanat eseri yönünden ele alan birçok Batılı gibi Pretextat-Lecomte da 1901 yılında şöyle yazmaktadır:

«Şarkta halıcılık 17. Yüzyıla kadar güzelliğinden ve

Z. SÖNMEZ: BATI ANADOLU TÜRK HALICILIĞI

gücünden bir şey kaybetmedi. Sonra neden tehlikeye girdi? Bu soruya cevap vermek güçtür; fakat bugün Türk halılarının yünlerindeki, boyalarındaki ihmallerini ve tek gayenin hızlı ve ucuz imale erişmek olduğunu göz önüne getirdiğimizde, bir yandan Avrupa medeniyetinin, öte yandan rekabetin ve daha başka ticarî mülâhazaların Şarkın

en güzel sanatlarından biri olan halıcılığa köklü bir değişiklik getirdiğini kabul etmek gerekir... Dokunmaktan başka Şark halısı denilen şeyle ilgisi bulunmayan ve İngilizler tarafından ihraç maksadıyla imal edilen, alabildiğine çirkin ve değersiz Kula, Gördes halıları vardır. Şark halıcılığının Avrupa rekabetinin ne kadar zararlı darbelerini yediğine bir delil de budur. Anadolu'nun bu kısmında (Batı Anadolu) imal edilenler, Garpla teması fazla olduğu için bozulmuşlardır. Halbuki bu temastan uzak olan Doğu Anadolu'da, Türkistan'da, İran'da (İngiliz fabrikalarının imalatı dışında kalanlar) ve Hindistan'da halıcılık inişte olmakla beraber gene de tutunabilmektedir.»

İngiliz halı ticarethaneleri tarafından malzemesi dağıtılan ve dokunmak üzere evlere siparişi verilen halılar daha sonra komisyoncular eliyle toplanarak İzmir'e sevk ediliyor ve yine aynı komisyoncular aracılığıyla üreticilere düğüm sayısına göre ücretleri ödeniyordu. Çeşitli kaynaklar 1894 yılı dolaylarında günde 5.000 - 6.000 atan bir halı dokuyucusunun yövmiyesini ortalama 6 peni civarında göstermektedir. V. Cuinet ise 1894'te bazı Batı Anadolu halı merkezlerinde dokunan halıların miktarını ve üretilmeye ödenen ücretleri şöyle tesbit etmiştir:

Uşak	250.875 m ²	169.400 Lira
Gördes	56.250	44.000
Kula	35.250	37.000
Demirci	25.312	23.000

Aynı yıl İzmir'de halıların metrekaresinin 15.50 şilin civarında olması, halı ticarethanelerinin kârı konusunda açık fikir verebilmektedir. Bu yüzden 1884 yılında Batı Anadolu'da yaklaşık 150.000 m² olduğu sanılan halı imalatı 1893'de yine yaklaşık 400.000 m² dolaylarına yükselmiştir. İzmir limanından aynı yıllar arasındaki halı ihracatının da yaklaşık 500.000 Sterlinden 1.250.000 Sterline yükseldiği tesbit edilmiştir.

Uzun zaman adı geçen altı İngiliz halı ticarethanesinin hakimiyeti altında imalat ve ihracat yapan Batı Ana-

Z. SÖNMEZ : BATI ANADOLU TÜRK HALICILIĞI

dolu halıcılığının durumu, 20. Yüzyılın başından itibaren, ticari açıdan iyice dikkati çekmeye başlamıştır. Önce bir Avusturya şirketi Uşak'ta 80 civarında işçinin çalıştığı büyük bir halı imalathanesi kurmuş ve yıllık istihsalini 12.000 metrekareye kadar çıkarmıştır. Ardından, içinde Osmanlı tüccarlarının da bulunduğu, sayıları 15'e ulaşan ve halı imalatı ile ihracatı üzerine çalışan bir çok şirket daha kurulmuştur.

Tam bir serbest piyasa ortamı içinde gelişen rekabet, Batı Anadolu halıcılığının kontrolünü uzun süre ellerinde tutan ve büyük ticari avantajlarını kaybetmek istemeyen P.De Andrea Co., G.P. ve V. Baker, Habif ve Polako, Sydney La Fontaine, T.A. Spartalı Co., Sykes Co. adlı altı İngiliz ticarethanesinin birleşerek 1903 yılında 400.000 Sterlin gibi büyük sermaye ile bir halıcılık şirketi kurlmalarına sebep olmuştur. **The Oriental Carpet Manufacturers Ltd.** (Doğu Halı İmalatçıları Şirketi) adını alan şirket, daha sonra sermayesini 1.000.000 Sterline çıkararak, halı imalatının bütün safhalarına ve ihracata hakim olmuş, diğer şirketler kısa sürede rekabete dayanamayarak piyasadan çekilmişlerdir.

19. Yüzyılın ikinci yarısında Batı Anadolu'nun tarım ürünleri sahasında faaliyet gösteren belli başlı dokuz büyük İngiliz şirketinin sermayeleri 30.000 Sterlin ile 500.000 Sterlin arasında değişirken (aralarında yalnız Asia Minor Co. Ltd.'in sermayesi 500.000 Sterlin), The Oriental Carpet Manufacturers Ltd.'in bu işe bağladığı sermayenin yüksekliği gerçekten dikkat çekicidir. Üstelik bu dokuz şirket Batı Anadolu'nun başlıca tarım ürünlerinden üzüm, incir, zeytin, pamuk, tütün, palamut ve haşhaşın imalat ve satışında söz sahibi olan şirketlerdi. Ancak bu noktada The Oriental Carpet Manufacturers Ltd.'in, İngilizlerin kurup işlettiği Batı Anadolu'daki demiryolu işletmesinden sonra en büyük kârı sağlayan kuruluş olarak kayıtlara geçtiğini belirtmek gerekir. Merkezi İzmir'de faaliyet gösteren şirketin Paris, New-York, Londra, İstanbul ve Kahire'de şubeleri, yayınladıkları kataloglarında belirtildiğine göre Şark'ın her tarafında acentaları bulunmaktaydı.

The Oriental Carpet Manufacturers Ltd., o güne kadar halı imalatında geçerli olan sistemde bazı değişiklikler yaparak, önce ipliğin imalatını ve boyanmasını ele almış ve birisi Bandırma'da, ikisi İzmir'de olmak üzere kurduğu üç fabrikada halı ipliği üretmeye başlamıştır. Bu fabrikalarda, İngiltere ve Almanya'dan getirilen makinalarla, yün eğirme işinin istenilen seviyeye çıkarıldığı anlaşılmaktadır. 1913 ve 1915 yıllarına ait Osmanlı sanayi istatistiklerine göre 1/4, 1/2, 3/4, 1, 2 İngiliz numarası kalın bükülmüş tek kat halı ipliği hazırlayan ve Türkiye'nin 1915 yılında faal durumdaki altı fabrikasından üçü, bu şirketin yan kuruluşudur. Yalnızca halı ipliği hazırlayan bu altı şirketin adları şöyledir :

1 — Uhuvvet-i Osmani Halı Şirketi İplik Fabrikası, Yedikule/İstanbul,

2 — Şark Halı Şirketi İplik Fabrikası, Binköy/Bandırma,

3 — Blaklar Yün Fabrikası, İzmir,

4 — Kozineri Lui İplik Fabrikası, İzmir,

5 — Bıçakzade Biraderler ve Mehmet Zeki Kumpanyası İplik Fabrikası, Uşak,

6 — Yılcıncıade Biraderler ve Şürekası İplik ve Şayak Fabrikası, Uşak.

Bir devlet sektörü olduğu anlaşılan Uhuvvet-i Osmani Halı Şirketi İplik Fabrikası dışında The Oriental Carpet Manufacturers Ltd.'e bağlı olmayan Uşak'taki Biraderler ve Mehmet Zeki Kumpanyası İplik Fabrikası ile yine Uşak'taki Yılcıncıade Biraderler ve Şürekası İplik ve Şayak Fabrikası'nın da 1500 tezgah ve 6000 halı dokuyucusunun bulunduğu bu şehirdeki imalatlarının çoğunu adı geçen şirkete aktarmış olması kuvvetle muhtemeldir. Aynı istatistiklere göre 1913 yılında altı fabrikanın toplam üretimi 1.675 tondur ve bu toplamın 1.340 tonu adı geçen şirketin üç iplik fabrikasında imal edilmiştir.

The Oriental Carpet Manufacturers Ltd.; kuruluşun-

Z. SÖNMEZ : BATI ANADOLU TÜRK HALICILIĞI

dan çok kısa bir süre sonra halı dokuma işinde de, ıslah ettirdiği çok sayıdaki dokuma tezgahını belli yerlerde toplayarak, bir çeşit fabrika kurma yoluna gitmiştir. Önce Batı Anadolu bölgesinde İzmir, Burdur, Isparta, Urla, Hacın ve Kırkağaç'daki altı fabrika imalata geçmiş, bunu Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki onbir fabrika takip etmiştir. Bu fabrikalardan toplam imalatının yaklaşık yarısını elde ederken, diğer yarısını ise yine evlerdeki tezgahlarda sipariş üzerine dokutturmıştır. Adı geçen şirketin kendi fabrikalarında ve evlerdeki tezgahlarda dokuttuğu halılarda, Batılı alıcıların istekleri paralelindeki desen ve renkleri, sistemtrik usule göre tatbik ettirdiğini de burada bilhassa belirtmemiz gerekir. Bu durum ticari açıdan çok kârlı olmakla birlikte, dokuyucunun yaratma gücünü yok ederek, halıları sanat eseri olmaktan tamamen uzaklaştırmıştır.

1913 ve 1915 yılları Osmanlı sanayi istatistiklerine göre adı geçen şirketin halı dokuyucusuna ödediği ücretlerde, düğüm sayısı kadar, imal edilen yerin ihracat merkezine (İzmir) olan uzaklığı da göz önüne alınmıştır. Mesela İzmir'de 1.700, Uşak'ta 2.200, Kırkağaç'ta 2.400, Isparta'da 2.600, Sivas ve Burdur'da 3.000 düğüme 40 para ödenmiştir. Son olarak 1913 yılı rakamlarına göre kendi fabrikaları dışındaki Uşak, Gördes, Kula, Simav, Isparta, Demirci, Eğridir, Burdur ve Buldan gibi Batı Anadolu halı merkezlerinde toplam 8.165 tezgahta, 25.257 işçi çalıştırarak 456.000 m² halı imal ettiren şirketin, İzmir limanından ihrac edilen halılarda %90'luk bir payı bulunduğunu belirtelim.

The Oriental Carpet Manufacturers Ltd.'in 1. Dünya Savaşı yılları sırasındaki faaliyetleri hakkında şimdilik fazla bilgi sahibi değiliz. Ancak savaş sonrasındaki ekonomik krizin halı ticaretini önemli ölçüde etkilediği bilinmektedir. İngiltere'nin ekonomik krizi atlatmak amacıyla 1930 yılında aldığı bir grup tedbirler ve içinde halıcılığın da bulunduğu ithal mallarına konulan yüksek gümrük vergileri, Türkiye'deki halı imalatını ve ihracatını elinde bulunduran adı geçen şirketin faaliyetlerini durma nokta-

sına getirmiştir. Bu durum -başta Batı Anadolu olmak üzere- Türk halıcılığının dış pazar imkanlarındaki büyük düşüşün belli başlı sebeplerinden birisi olarak gösterilmektedir.

